

ЛОБІЗМ В ЄС: ГЕНЕЗА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

LOBBYISM IN THE EU: GENESIS AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION

Пашкова К.І., студентка III курсу
міжнародно-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Така практика, як лобізм, з'явилася в Європейському Союзі незабаром після його створення. Протягом останнього десятиліття спостерігається значне збільшення кількості лобістських організацій та груп інтересів, а отже, і використання методів лобізму. Незважаючи на той факт, що лобіювання часто асоціюється з негативними конотаціями та корупцією, це один із найбільш ефективних шляхів, щоб досягти порозуміння з установами ЄС і отримати законної вигоди. Очевидно, що лобізм як взаємодія між владою і суспільством – необхідна умова існування ефективної демократичної системи. У цій статті пояснюються головні відмінності між моделями лобізму, що існують в ЄС та США. Автор фокусує увагу на тому, що такі чинники, як розширення повноважень Європейського Парламенту і Єврокомісії після підписання установчих договорів ЄС, також як і зарахування лобізму до «сірої» зони правового регулювання, призвели до розширення можливостей лобістських організацій.

У цій статті розглянуто умовні етапи розвитку діяльності груп інтересів в установах ЄС і їх правового регулювання. Прослідковано відмінності в підходах Європейського Парламенту і Єврокомісії до правового регулювання діяльності груп інтересів. З'ясовано, що Європейська Комісія завжди виступала за більш «м'яке» регулювання лобізму. Автор аналізує головні нормативні акти, пов'язані з лобізмом, у тому числі Договір про функціонування Європейського Союзу. Так, акцент у статті розміщений на переході лобізму зі сфери «м'якого права» до детальної правової регламентації в майбутньому, оскільки більш чітке регулювання лобістської діяльності – це запорука дотримання принципів та досягнення цілей ЄС. У статті, зокрема, було проаналізоване узгодження міжінституціональної угоди щодо обов'язкового Прозорого реєстру, що триває донині, між Європейським Парламентом та Європейською Комісією, та з'ясовано перспективи.

Ключові слова: лобізм, ЄС, групи інтересів, правове регулювання, Європейський Парламент, Європейська Комісія.

Such practice as lobbying appeared in the EU shortly after its creation. There has been a rapid increase of using lobbying methods over the past decade. Despite the fact that lobbying has negative connotations and is often associated with corruption, it is one of the most effective ways to reach an understanding with EU institutions and to have a legitimate benefit. It is obvious that lobbying as an interaction between the authorities and the society is a necessary condition for the existence of an effective democratic system. This article explains the main differences between the EU and the US lobbying models.

The author focuses attention that such factors as the expansion of the powers of the European Parliament and the European Commission after the signing of the founding treaties of the EU, as well as the presence of lobbying in the "grey" regulatory zone have led to the expansion of scope of lobbying organizations. The article offers a conditional stage's allocation of the development of interest group's activity in the EU institutions and legal regulation of such activity. The differences in the approaches of the European Parliament and the European Commission to the regulation of interest groups are shown. The author analyses the main legal documents related to lobbying, including the Treaty on the Functioning of the European Union. The emphasis placed on the transition of lobbying from soft law to more stringent regulation in the future. Detailed legal regulation of lobbyists is a condition of compliance with the European Union values and goals.

At the moment, the following provisions are being agreed upon the Interinstitutional agreement on a mandatory Transparency Register.

Key words: lobbying, EU, advocacy groups, legal regulation, European Parliament, European Commission.

Вступ. Пошук життєздатних, сталих та загальноприйнятних рішень в епоху потужних глобалізаційних та інтеграційних процесів виводить європейську спільноту з національного на наднаціональний рівень [1]. Нині лобізм як взаємодія влади та громадськості – необхідна умова існування дієвої демократичної системи. Являючи собою організацію *sui generis*, Європейський Союз (далі – ЄС) має особливу правову систему, що, звісно ж, позначається на функціонуванні лобістської діяльності. У цьому сенсі американська модель лобізму зазнала перетворень під час імплементації в політичну, економічну та правову активність ЄС. Так, загальноприйнята практика фінансування лобістами виборчих кампаній у США не визнається в ЄС і, як правило, розглядається як неетична практика. В Європі є тенденція до спрямування фінансів в іншу сторону – від державного сектора до громадянського суспільства у вигляді державної допомоги, грантів, субсидій тощо. Це зумовлено тим, що більшість посадових осіб в органах ЄС є призначуваними (на відміну від США, де вони зазвичай обираються). Регулювання лобістської діяльності в Європейському Союзі відрізняється від американського регулювання також тим, що в ЄС були розроблені лише мінімальні і менш формалізовані стандарти, котрі більшою мірою спираються на саморегулюючий підхід. Наведені вище відмінності є ключовими для розуміння природи «європейського» лобізму.

Актуальність цього дослідження для української правничої спільноти зумовлена, насамперед, дією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка передбачає гармонізацію, а іноді й уніфікацію українського законодавства до

законодавства ЄС, так само як і впровадження європейських стандартів, зокрема, щодо лобістської діяльності. Свідченням цього є ревізія українських законопроектів про лобізм на предмет відповідності законодавству ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заслугують на увагу в аспекті проблематики нашого дослідження роботи як українських, так і зарубіжних дослідників, а саме: І.Ю. Богдановської, М.М. Газізова, Н.Г. Зяблока, О.Г. Кушніренко, І.В. Яковюка, Дж. Грінвуда, П. Клайс, М. Кламена, У. Курчевської, В. Леманна, Р. Педлера, Д.Е. Руденкової, В. Шенделя та інших. Водночас низка конкретних питань, пов'язаних із перспективами правового регулювання лобізму Європейським Союзом, залишається малорозробленою.

Метою і завданням цієї статті є дослідження появи правового регулювання лобістської діяльності на наднаціональному рівні в Європейському Союзі, аналіз відповідних законодавчих актів, а також з'ясування подальших перспектив цього інституту.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом таке явище, як європейський лобізм, привертає дедалі більше уваги дослідників через велику кількість акторів у брюссельській лобістській спільноті. З огляду на те, що Брюссельське перетворився на важливий центр прийняття рішень (80% національного законодавства країн-членів ЄС нині впроваджується за ініціативою Європейського Парламенту [2, с. 1]), лобі активізували свою діяльність.

Перш за все необхідно з'ясувати зміст поняття «лобізм». Л. Зеттер говорить про лобіювання як про

процес, спрямований на надання впливу на уряд і його інститути шляхом формування порядку денного державної політики. А. Малько вважає, що лобізм – це інструмент самоорганізації громадянського суспільства, за допомогою якого мобілізується громадська підтримка або опозиція якомусь законопроекту, справляється вплив на політику; лобізм – свого роду суперник бюрократії [3, с. 61]. «The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought» розглядає лобістську діяльність як спроби організацій або окремих громадян впливати не лише на прийняття, відхилення чи зміну законів у парламенті, а також спроби впливати на адміністративні рішення уряду, спираючись на підтримку не лише обраних депутатів, а й різних політичних партій, державних і недержавних установ та громадськості (через засоби масової інформації) [4, с. 1].

Таким чином, лобіювання – це спроба вплинути на результат законотворчої діяльності; це законна частина будь-якої демократичної системи, незалежно від того, чи здійснюється вона окремими громадянами або компаніями, громадянськими суспільними організаціями та іншими зацікавленими групами, або фірмами, що працюють від імені третіх осіб [2, с. 1].

Хоча цей термін сам по собі містить негативні конотації і часто асоціюється з корумпованими справами або незаконним впливом різних груп інтересів, його легітимність і важливість для впливу на політичний процес у демократичній системі є загальноприйнятими.

Як уже зазначалося, становлення європейської моделі лобіювання пов'язане з процесами європейської інтеграції, формуванням багаторівневої системи інститутів ЄС, делегуванням повноважень із національного на наднаціональний рівень влади. Питанню про регулювання участі груп інтересів у політичному процесі надавалося дедалі більше значення відтоді, як Європейський Парламент (далі – Європарламент) став набирати політичну вагу та розширювати свої повноваження. Загалом саме ЄП виступає головним ініціатором заходів «жорсткого» регулювання, які, по суті, належать до регулювання відносин Європейської Комісії (далі – Комісія) з групами інтересів.

Цікавим є те, що підхід Єврокомісії до питання про правове регулювання лобістської діяльності істотно відрізнявся від позиції Європарламенту: Єврокомісія завжди виступала за «м'яке» регулювання або саморегулювання. Через відсутність єдиної позиції європейських інститутів із цього питання регулювання лобіювання в ЄС залишається предметом суперечок і протиріч.

Лобіювання в європейських інститутах бере початок у 1957 р., коли набули чинності Римські договори, котрі заснували Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) і Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом). Уже в 1958 р. в Брюсселі було створено дві галузеві лобістські організації, які не втратили своєї значущості і донині, – це Комітет аграрних організацій в ЄС (СОРА-COGECA) і Союз конфедерацій промисловців і роботодавців ЄС (BusinessEurope) [5, с. 112–213]. Втім впродовж наступних тридцяти років групи інтересів лобіювали частіше не прямо, а опосередковано, шляхом звернення через національних представників (уряду, профспілок, комерційних організацій), з огляду на те, що на той час Європарламент був політично слабким, а європейська інтеграція тільки починала розвиватися. Тому групи інтересів були розосередженими, про що детально написано в праці В. Шенделя [6]. Умовний перший етап у розвитку європейського лобіювання тривав аж до підписання Єдиного європейського акта (ЄСА) 1986 р.

Згідно з положеннями ЄСА, у сферу компетенцій наднаціональних структур Брюсселя перейшли кілька ключових сфер публічної політики для ведення бізнесу, які до цього перебували у компетенції країн-членів. Перш за все, це була розробка подальшого нормативного регулювання спільного європейського ринку. Крім того,

у відання інститутів ЄС переходили технічна, екологічна та регіональна політика [7].

Ми навмисне звертаємо увагу на аналіз ЄСА в цьому дослідженні, оскільки цей Акт значно посилив роль Європейського Парламенту в законодавчому процесі, додавши в інструментарій процедур прийняття рішень «спільною позицією» (ст. 252 ДФЄС). Це означало наявність в Європарламенту права блокувати розгляд законопроектів через накладення особливої форми відкладеного вето. Завдяки цим змінам зростав «попит» лобістів на змогу отримати аудієнцію депутатів Європарламенту.

Збільшення кількості лобістських організацій було прямо пов'язане з підписанням договорів ЄС, адже вони створювали відповідні умови: відбулося значне розширення повноважень ЄС.

Лобісти того часу перейшли до наступального лобіювання (pro-active lobbying) і спрямували зусилля на розробку інститутами ЄС вигідного курсу конкурентної та промислової політики. Наприклад, було створено Круглий стіл європейських промисловців (ERT), який об'єднав 17 найбільших корпорацій ЄС [8, с. 3]. У 1992 р. в Європарламенті вперше розглядали доповідь щодо лобістської діяльності М. Галле, який запропонував заборонити доступ до кабінетів євродепутатів для лобістів. Однак ця доповідь викликала запеклий опір євродепутатів, через що не була допущена до слухання на пленарному засіданні. Таким був другий етап розвитку лобізму в ЄС.

Головною особливістю третього етапу стала поява перших ініціатив із боку Європарламенту та Єврокомісії щодо впровадження регулювання лобістської активності за допомогою «м'якого» права. Позиція ЄС із цього питання визначалася прагненням забезпечити тотальну прозорість діяльності лобістів. Варто сказати, що історія регулювання лобізму в ЄС – це історія політичних компромісів та інституціональної боротьби.

У вересні 1994 р. Єврокомісія розпочала «Відкритий та структурований діалог між Європейською Комісією та групами інтересів», зокрема було запроваджено «Minimum requirements for the code of conduct between European Commission and special interest groups». Таким чином, кодекс має передбачати, що групи інтересів: а) ідентифікуватимуть себе власною назвою або назвою компанії; б) відкрито заявлятимуть, які інтереси представляють; в) ніколи не стануть навмисне вводити в оману щодо свого статусу та інтересів в інститутах ЄС; г) ні прямо, ні опосередковано не будуть спотворювати свої зв'язки з інститутами ЄС; р) зберігатимуть конфіденційність наданої інформації; д) не будуть поширювати неправдиву інформацію свідомо або через недбалість, а також вживатимуть необхідних заходів, щоб уникнути витоку інформації; е) не передаватимуть третім сторонам документи і інформацію, отримані від інститутів ЄС, з метою отримання вигоди; є) не стануть отримувати інформацію від інститутів ЄС нечесним шляхом; ж) будуть уникати будь-яких конфліктів інтересів; з) ні прямо, ні опосередковано не пропонуватимуть будь-яку фінансову підтримку офіційним особам ЄС [9, с. 7].

Прийняття першого акта Європарламенту, що регулює би діяльність лобістів, пов'язане із заслуханням доповідей Г. Форда та Ж.-Т. Норманна у 1996 р. Ці доповіді передбачали прийняття кодексу поведінки лобістів, внесення лобістами в публічний реєстр даних інформацію про себе та своїх клієнтів, декларування заробітків парламентарями, а також проведення перехресних перевірок реєстрів та декларацій як лобістів, так і депутатів [10, с. 37]. Щоправда, доповідь Форда містила не надто чіткі формулювання стосовно поняття «лобіст».

Після доопрацювань консолідована версія цих доповідей була прийнята Європарламентом та стала основою для «Положення про прозорість та фінансові інтереси членів Парламенту» і «Положення про лобіювання

у Парламенті». Таким чином, кожен член Європарламенту зобов'язаний був декларувати свої статки, було розроблено відкритий реєстр акредитованих державних та громадських груп інтересів. Суттєвими недоліками цих актів були відсутність будь-яких санкцій за порушення у звітностях і недостатня інформативність реєстру (він містив лише імена та назви організацій), інформація з реєстру не проходила жодних перевірок.

Позиція Єврокомісії принципово відрізнялася від позиції Європарламенту своєю відкритістю у відносинах із групами інтересів, спрямованістю на співпрацю. Відмінності в підходах до цього питання з боку Єврокомісії та Європарламенту були цілком логічні, адже вони закладені в системі «інституціонального трикутника». Так, Європейський Парламент покликаний представляти інтереси виборців із кожної країни-члена. Європейська Комісія ж своєю чергою виконує роль «двигуна» європейської інтеграції, керуючись при цьому інтересами спільноти загалом, а не окремих країн або груп. Громадяни ЄС не мають змоги безпосередньо впливати на формування складу Єврокомісії. Крім того, формально її членам заборонено керуватися у своїх діях інструкціями від національних урядів, інших організацій або приватних осіб.

Четвертий етап розвитку регулювання лобістської діяльності припадає на початок ХХІ століття та триває досі. У 2000 р. Комісія засновує «Кодекс належної адміністративної поведінки» (Code of good administrative behavior), який визначає принципи поведінки депутатів Єврокомісії в рамках взаємин із громадськістю. Ухвалення кодексу стало одним з етапів плану реформи з реорганізації діяльності Єврокомісії. У 2001 р. з'являється «Біла книга з питань управління в Європі» (White paper on European Governance), що формулює завдання посилити роль громадянського суспільства в процесі розробки політики Євросоюзу. У той самий рік створюється Служба Європейської Комісії з внутрішнього аудиту (Internal Audit Service), відповідальна за протидію адміністративним і фінансовим порушенням. Норми щодо правил проведення публічних консультацій набувають чинності в 2003 р. після затвердження Єврокомісією «Загальних принципів і мінімальних норм для проведення Європейською Комісією консультацій із зацікавленими сторонами». Цей документ передбачав вимогу про занесення в базу даних CONECCS (створено в 2001 р.) інформації про групи інтересів, які бажають взяти участь у консультаціях [8, с. 7–9].

З метою підвищення відкритості, підзвітності та прозорості в 2005 р. Європейською Комісією було запущено Ініціативу європейської прозорості. Вагомим внеском у регулюванні лобізму стало прийняття Зеленої книги «Європейська ініціатива із забезпечення прозорості» 2006 р., де вперше наводяться формальні визначення Європейською Комісією термінів «лобізм» і «лобіст». Так, під терміном «лобізм» мається на увазі «вид діяльності, спрямований на надання впливу на розробку політики та процедур прийняття рішень європейськими інститутами». Термін «лобіст» означає «особа, що практикує цей вид діяльності і представляє різні види організацій, такі як консалтингові кабінети, юридичні фірми, НЛП, дослідницькі групи, корпорації, або професійні об'єднання». Пізніше було опубліковано Продовження Зеленої книги, що вносило суттєві уточнення щодо обсягів комерційної інформації, яку мали надавати різні види лобістських структур. Потрібно зазначити, що адвокатські фірми, що спеціалізуються на наданні юридичних консультацій та забезпеченні дотримання прав клієнта, не вважаються лобістськими організаціями.

У 2008 р. Єврокомісія запустила добровільний реєстр лобістів. Пізніше Європарламент запропонував розробити єдиний реєстр лобістів, що було б компромісом для Парламенту, Комісії та Ради ЄС. Підписання Лісабонського

договору 2009 р. означало розширення повноважень Європарламенту, в тому числі функції фінансового контролю. Такі зміни призвели до ще більшої зацікавленості лобістів в євродепутатах. Стратегії груп інтересів в Європейському Парламенті еволюціонували від аутсайдерських (демонстрації, пікети) до інсайдерських (експертні функції та ін.). З реформацією системи комітології Європейської Комісії в лобістських організацій з'явилося більше інституціональних шляхів впливу. Необхідно зазначити, що Лісабонський договір закріпив також положення щодо Європейської громадянської ініціативи, до якої мають доступ лобісти як експерти щодо відповідності ініціатив законодавству ЄС та обґрунтування важливості ініціативи.

Бачимо, що в той час лобісти займали вагомі позиції в формуванні політики ЄС. Увага була сконцентрована на підвищенні прозорості та ефективності лобістів у прийнятті рішень, про що свідчить промова Мароса Сефковича на конференції, присвяченій Реєстру прозорості в 2011 р. [11]. Крім зацікавленості в такому Реєстрі Єврокомісії та Європарламенту (можливість відслідковувати діяльність лобістів), переваги в реєстрації були передбачені для самих груп інтересів, а саме: змога отримувати інформацію щодо оновлення законодавчої бази, вводити до складу експертних груп при Єврокомісії та Європарламенті, ознайомлюватися зі статистичними даними, робити запит щодо зустрічі з будь-якими офіційними представниками. Станом на листопад 2020 р. було зареєстровано 12 030 лобістських організацій [12].

Законодавча пропозиція про створення обов'язкового реєстру заснована на положенні про гнучкість, закріпленому в ст. 352 ДФЄС, яка передбачає, що, якщо дії ЄС необхідні для досягнення однієї з його цілей, а в Договорах немає конкретної правової основи, то відповідні заходи можуть бути прийняті з використанням спеціальної законодавчої процедури [13] (що вимагає одностайності в Раді і лише згоди ЄП). Згідно з позицією Європейського Парламенту з питання про створення обов'язкового реєстру лобістів, мета ЄС, яку буде досягнуто таким чином, буде полягати в забезпеченні прозорості (ст.ст. 1, 15 ДФЄС, 10 і 11 ДЕС [14]).

Узгодження Міжінституціональної угоди щодо обов'язкового Прозорого реєстру (Inter-institutional agreement on a mandatory Transparency Register) між Комісією, Парламентом та Комітетом із конституційних питань Європарламенту триває з 2016 р. Останні переговори з цього питання проводилися в жовтні 2020 р.; акцентувалося на питаннях про умови, особливості кожного інституту ЄС і управління реєстром [15]. До цього моменту було досягнуто таких домовленостей: 1) в якості попередньої умови для проведення зустрічей із вищими посадовими особами (senior staff) Генерального секретаріату, а також для участі в тематичних брифінгах, публічних заходах і доступу в приміщення Ради зацікавлені представники матимуть зареєструватися в реєстрі з питань транспарентності; 2) взаємодія між лобістами і національними посадовими особами буде винятковою відповідальністю відповідної держави-члена (в тому числі при виконанні ним функцій Голови Ради). Однак мандат Ради спонукатиме держави-члени вимагати реєстрації для взаємодії з вищими посадовими особами (senior officials) постійних представництв; 3) передбачається більш широке застосування Реєстру, включаючи Раду та інші органи ЄС. Інститутами, на які поширюватиметься угода, будуть Комісія, Парламент і Рада; 4) визначення типу взаємодії, охопленого реєстраційними умовами, має бути передбачене відповідною установою; 5) розширення повноважень секретаріату в плані проведення розслідувань і застосування санкцій у зв'язку з можливими порушеннями Кодексу поведінки; 6) створення нової міжвідомчої керівної ради, що складається з трьох генеральних секретарів інститутів, яка здійснюватиме нагляд за виконанням угоди

і виступатиме як апеляційний орган у зв'язку з будь-якими обґрунтованими проханнями осіб, які клопотатимуть про перегляд рішень за скаргами.

Висновки. Європейська система багаторівневого управління створила систему таких самих багаторівневих груп за інтересами, організованих на європейському рівні. У результаті дослідження ми дійшли висновків, що таке явище, як лобізм, – дієва альтернатива корупції як методу впливу груп інтересів на різні інститути. Це невід'ємний елемент функціонування загальноєвропейських законодавчих та виконавчих органів влади, що може ефективно та легально існувати лише в розвиненому демократичному суспільстві.

Кількість лобістських організацій та підвищення їхньої зацікавленості у співпраці з інститутами ЄС прямо пов'язані з підписанням Договорів ЄС, які поступово розширювали компетенцію Європарламенту та Єврокомісії.

Умовний поділ історії законодавчого регулювання лобізму дає змогу виокремити чотири основні етапи: перший – з 1950-х рр. до підписання ЄСА; другий закінчувався на початку 90-х рр. минулого століття, його завер-

шення пов'язане з доповіддю Галле та початком якісно нових змін у регулюванні; третій етап тривав до початку XXI століття й ознаменувався регулюванням лобізму в ЄС за допомогою «м'якого» права; четвертий етап триває і досі, головною його особливістю є намагання інститутів ЄС більше контролювати діяльність лобістів та запровадити обов'язкову реєстрацію для таких організацій.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що Європейський Парламент та Європейська Комісія мали різні погляди на методи регулювання лобізму, втім, змогли досягти згоди з ключових позицій та продовжують співпрацювати в цьому напрямі.

Незважаючи на те, що нині лобізм залишається у сфері дії «м'якого» права, вже існують тенденції до більш жорсткого правового регулювання лобістських організацій та груп інтересів з огляду на важливість дотримання основних цінностей та цілей Європейського Союзу. Можна спрогнозувати, що надалі діяльність лобістів буде регламентована детальніше, з'являтимуться нові важелі впливу та санкції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комарова Т.В. Роль суду справедливості Європейського Союзу у формуванні доктрини конституціоналізації права ЄС. *Право України*. 2019. № 6. С. 69–85.
2. Smallwood A, Hope S., Stevenson M. Lobbying in the EU: An Overview. *EU Insight*. September 2008. № 22. P. 1–2
3. Малько А.В. Лоббизм *Общественные науки и современность*. 1995. № 4. С. 58–65.
4. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про лобізм» № 5144 *Офіційний портал Верховної Ради України*: вебсайт. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60052&pf35401=40014> (дата звернення: 10.12.2020)
5. Руденкова Д.Э. Лоббизм в Европейском Союзе: политические аспекты регулирования : дис. ...канд. політ. наук : 23.00.02 / ИМЭМО РАН. Москва, 2016. С. 193.
6. Van Schendel R. Machiavelli in Brussels: The Art of Lobbying the EU. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002. 117 p.
7. The Single European Act, 1987 *EUR-Lex*: вебсайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0027> (дата звернення: 10.12.2020)
8. Боров А.В. Регулирование корпоративного лоббизма в Евросоюзе: хроники компромиссов по поддержанию полупрозрачности. *Информационно-аналитическое издание «Советник президента»*. 2008. № 56. С. 1–12
9. An open and structured dialogue between the Commission and special interest groups *Publications Office of the EU*: вебсайт. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a9e0a8b1-5fa4-42bb-a7d7-c77640d81f78/language-en> (дата звернення: 10.12.2020)
10. Lehmann W. Lobbying in the European Union: Current Rules and Practices. Working Paper of Directorate-General for Research. *European Parliament*: вебсайт. URL: http://ec.europa.eu/civil_society/interest_groups/docs/workingdocparl.pdf (дата звернення: 10.12.2020)
11. Maroš ŠEFČOVIČ The change in lobbying after the Lisbon Treaty, SPEECH/11/790 *European Commission*: вебсайт. URL: http://ec.europa.eu/speech_11_790 (дата звернення: 10.12.2020)
12. Transparency Register *European Commission*: вебсайт. URL: <https://ec.europa.eu/transparencyregister/public/homePage.do> (дата звернення: 10.12.2020)
13. Treaty on the Functioning of the European Union *EUR-Lex* : вебсайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (дата звернення: 10.12.2020)
14. Договір про Європейський Союз. *Офіційний вебпортал парламенту України*: вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 10.12.2020)
15. Union of democratic change. Inter-institutional agreement on a mandatory Transparency Register for lobbyists *European Parliament*: вебсайт. URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-union-of-democratic-change/file-inter-institutional-agreement-on-a-mandatory-transparency-register-for-lobbyists> (дата звернення: 10.12.2020)